

ARİSTOTELES'İN METAFİZİK'İNDE İLAHİYATIN YERİ YA DA FELSEFENİN VE DİNİN ORTAK ALANI İLAHİYAT

Mehmet ÖNAL*

Özet

Bu kısa makalede, Aristoteles'in Metafizik adlı eserinin örnekliğinden hareketle ilahiyat konuları ile felsefe arasındaki ilişkiye dikkat çekilecektir. Aristoteles'in iddiasına göre ilk nedenleri bilmeden ne varlığı, ne de varlığa gelişi anlamak mümkündür. Çünkü bir şeyin varlığa gelmesi için onun bir maddesinin, bir formunun, bir amacının ve bir yaratıcısının olması şarttır. Bu, en küçük bir yaratma etkinliği için şart olduğu gibi bütün bir evrenin yaratılması için de gereklidir. İşte bu nedenleri bilmek en yüksek bilgi alanı olan ilahiyat ilmi ile mümkündür. Aristoteles'in ifadesi ile felsefenin hem ilk hem de nihai gayesi bu ilahiyat ilminin konularını incelemektir. Bunun için ilahi olan konuları araştıran ilimin adı *ilk felsefe* enstrümanı ise hikmettir, bilgeliktir. Bu inceleme ile bir düşünür ister bir ilahi tasarımı kabul etsin ister inkar etsin, isterse de agnostik bir sonuca varsın, fark etmez, yapılan zihni etkinliğin hasıl ettiği ürün ilahiyattır. Bu yüzden ilahiyat ilmi ile felsefe arasında kopmaz bir bağ vardır.

Anahtar Kelimeler

Aristoteles, İlahiyat, Tanrı, İlk Neden, İlk Felsefe, Hikmet.

THE PLACE OF THEOLOGY IN ARISTOTLE'S METAPHYSICS OR THEOLOGY, AS THE COMMON AREA BETWEEN PHILOSOPHY AND RELIGION

Abstract

In this short article, the relationship between the issues of theology and philosophy will be pointed out, from the perspective of Aristotle's Metaphysics. According to Aristotle's argument, without knowing the initial causes, it is possible to understand neither the existence nor coming into existence. The reason is, for a thing come into existence it has got to have substance, a form, a purpose and a creator. This is a requirement for the minimal-scale activity of creation, as it is for the creation of the whole universe. And it is possible to know these causes via theology, which is the most comprehensive field of knowledge. As in Aristotle's phrase, both the very first and final intention of philosophy is to investigate the subjects of theology. Therefore, the name of the

* Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Malatya/
TÜRKİYE. mhtbv63@gmail.com

discipline, which studies the aforementioned subjects, is first philosophy and its instruments are wisdom and sagacity. No matter a philosopher accepts or denies the idea of divine projection, or comes to an agnostic conclusion, the outcome of any mental activity on this point is theology. Hence, there is an unbreakable tie between philosophy and theology.

Key Words

Aristotle, Theology, Deity, The First Cause, The Preliminary Philosophy, Wisdom

GİRİŞ

Akademik çevrelerde yayımlanan pek çok makale, Aristoteles'in *Metafizik* adlı meşhur kitabına "Bütün insanlar doğal olarak bilmek isterler" (Metafizik I, 980a-21) cümlesini iktibas ederek başlar. Fakat bu kitabın tamamına hakim olan bilmenin dar anlamda malumattan çok, genel anlamda bütünü ve ilk nedenleri bilme olduğunu vurgulayanlar azdır. Aslında bu kitap ağırlıklı olarak hikmetten yani bilgelikten bahsetmektedir. Başka bir açıdan bakıldığında bahsi geçen bilginin aynı zamanda teoloji (ilahiyat) bilgisi olduğunu görmek zor değildir. Gerçekten Aristoteles bütün *Metafizik* boyunca hep bu ilahiyat bilgisini temellendirmek ve onun önemini vurgulamak için çabalar durur. Bu yüzden, Aristoteles'ten sonra ilahiyat anlamında kullanılan Yunanca *theologia* kelimesi tanrılara dair konuşmalar veya izahlar anlamı yanında bir de metafizik ilmi (*metafizika*) (Peters, 2004: 373-74) anlamı kazanmıştır. Kısacası, metafiziğin ilahiyat anlamını Aristoteles vesilesiyle kazandığı açıktır. Öyleyse öncelikli olarak "metafizik" kavramının oluşum sürecine bir göz atalım ve ilahiyatla ilişkisini belirlemeye çalışalım.

Aristoteles ilk nedenleri araştırmak için sunduğu derslerine *Metafizik* yerine *İlk Felsefe* adını layık görmüştü. Ancak ondan üç asır sonra (M.Ö.1. yüzyıl) yaşayan Andronikos Aristoteles'in ders notlarını, yani ilahiyata dair yazılarını *Fizik* kitabından sonraya yerleştirdiği için "fizikten sonra gelen" anlamında "*Metafizik*" adını vermiştir. Ne garip bir tevafuktur ki, bu adlandırma tam da Aristoteles'in amacına karşılık gelmekteydi. Nitekim o, bahsi geçen bu derslerde fizik ilmi dışında kalan ilahiyat konularını işlemekte ve her şeyin ilk nedenini ve ilkesini aramaya koyulmaktadır. Bu ders notları aynı zamanda Aristoteles'in kendinden önceki doğa filozoflarının ilk nedenleri ihmal etmelerini eleştiren bölümler de içermekteydi.

Aristoteles'in bu *İlk Felsefe* adını verdiği derslerde varmak istediği nihai amaç varlığın yoktan yaratılışını bulmak değilse bile, ilk hareket ettiren, ancak kendisi hareket etmeyen ve maddi olmayan bir başlangıç yakalamaktı. Bu da örtük olarak mantıksal açıdan evrenin varoluşu için Tanrı'nın varlığının kaçınılmazlığını ifade etmeye yönelikti. Aristoteles'in bu hareket ettiricisi

Tanrı'dır ve teoloji onun sisteminde tam tamına Tanrı'ya ait logos yani bilgidir (Jones, 2006: 342). O, "*ilk felsefe*" terimini, yukarıda geçtiği gibi, Sokrates öncesi doğa filozoflarının felsefi düşünüş tarzlarına karşıt bir yönde de kullanmıştır ki, bu onların ilk nedeni (Tanrı) atlayarak doğrudan maddi nedeni açıklamaya çalışmalarına bir felsefi bir itirazdı (Peters, 2004: 374). Belki de felsefede ilk kez onun bu metinlerde ateizm ve materyalizmin açmaz ve çelişkileri bu kadar ciddi bir duyarlılıkla ele alınmaktaydı. Ancak Aristoteles bu çalışmasını bir dinin inanç esaslarını savunmak veya ateizm karşıtlığını temellendirmek için değil, sadece kendi felsefi sistemini tutarlı bir şekilde ortaya koymak için yapıyordu. Bu yönüyle onun teolojisi felsefeden dine doğru yürüyen bir ilahiyat olarak okunmalıdır.

Tarihsel süreç açısından bakacak olursak, teoloji (*theologica*) veya bugünkü adıyla ilahiyat ilkin mitler ile ilgili olarak Hesiodos (M.Ö. 8. yüzyıl) ve Orfikler'in ortaya koyduğu örnek açıklamalarda karşımıza çıkar. Daha sonra Helenistik dönemde Yahudi Filon (M.S. 1. yüzyıl) *negatif teoloji* adını verdiği bir ilahiyat anlayışı geliştirmiştir ki, bu Tanrı'nın ne olduğunu değil, ne olmadığını açıklamaya veya anlamaya yönelik bir görüşü ifade eder. Çünkü ona göre Tanrı'nın ne olduğunu bilmek insan kudretini aşmaktadır. Hıristiyanlık savunucuları, Justin Martyr (100-165), İreneos (126--202), Origenes (185-254) gibi kilise önderleri ise ilahiyatı daha çok Tanrı'nın İsa'ya hulul etmesinin (*homousian*) getirdiği zorlukları aşmaya yönelik açıklamalar için kullanmışlardır. Ortaçağın en önemli filozoflarından olan Aquinalı Thomas (1225-1274) ise kendisine kadar gelen Hıristiyan teolojisinin dağınık görüşlerini *SummaTheologica* (Teolojiye Dair Savunma) adlı eserinde derleyerek sistemleştirmiştir. (Reese, 1995: 574). Bütün bu çabaların toplamından oluşan koleksiyon Hıristiyan İlahiyatının temelleri olarak alınabilir. Daha sonra ortaya çıkacak olan mezhepler bu terkihi nasıl yaptıklarına bağlı olarak farklılaşacaklardır.

Yine bir Ortaçağ filozofu olan Yahudi Maimonides (1135-1204), Filon'un başlattığı negatif teoloji yanında bir de *pozitif teoloji*den bahseder ki, bunlardan birincisinin, ona göre, bizi düşünce hatalarından korurken, ikincisinin ise doğal dünyada Tanrı'nın etkisini göstermektedir (Reese, 1995: 574). Yine İslam alimleri yazmış oldukları akait ve kelam kitapları ile ilmihal kitaplarının girişlerinde akla dayalı açıklamalar yaparak bu ilahiyat konularını işlemişler ve iman esaslarını akılla anlaşılır hale getirmeye gayret etmişlerdir. Bu üç İbrahimi dinin düşünür ve din adamlarının iman anlaşılması ve anlatılmasına yönelik bu çabaları daha çok dinden kalkarak felsefeye doğru yönelmiş olan ilahiyat çalışmaları olarak görülmelidir.

Metafizik'e dönecek olursak, onun ilk kitabında Aristoteles'in konuya insanın doğası gereği bilme ve bilmekten hazzetme motivasyonunu birlikte ifade ederek başladığını unutmamak gerekir, yani ona göre insanın bilme isteği sadece bir ihtiyaç değil aynı zamanda bir haz sağlama bir hoşlanma edimi olarak da karşımıza çıkar. Aristoteles aynı satırların devamında, beş duyumuzdan en çok göz ile bilme ediminden zevk aldığımızı vurguladıktan sonra, bunun iki sebepten kaynaklandığını bildirir: Birincisi, gözümüzün en fazla bilgi kazandıran duyu organımız olması; ikincisi ise şeyler ve olaylar arasındaki farkları bir çırpıda bize gösterebilme gücüne sahip olmasıdır (Metafizik I, 980a: 25). Fakat Aristoteles'in *Metafizik*'te dile getirdiği bilme maddi olmayan ve duyu organlarıyla kavranamayan bir bilgidir. Fakat hem kavramlaştırma hem de temsil açısından bu bilgi dolaylı olarak göz ve görme edimi ile ilişkilendirilebilir. Nitekim bu teorik bir bilgi olması hasebiyle zihinsel bir nazar ile görmeyi yani teoriyi (*theoria*) ifade eder.

Aslında metafizik sahasında da bir nazar vardır ama bu aklın nazarıdır, diyebiliriz. Nazari çalışmalara klasik bilim ve felsefe literatüründe *nazariyat* denmesi de gözün nazar edip bütünü ve bu bütünlükteki bağlantılı şeyleri görme gücünü sembolize etmesindedir. Nitekim İngilizcede "see" ile temsil edilen "nazar" gözden çok akla ait bir bilme etkinliğidir. Türkçede, *theoria* karşılığında kullanılan *nazari* ifadesi de bu geneli görme, büyük resmi ya da adeta arka planda görünmeyeni görme anlamında çok isabetli bir karşılıktır. Eski Yunanca *theoria*(θεωρία), bakma, seyretme, temaşa etme ve düşünme (Peters, 2004: 374) anlamlarına gelmektedir ki tam olarak en üstten nazar edip hakikati bütün boyutlarıyla görme çabasını anlatır.

Bu felsefi hareket noktasından kalkarsak, Aristoteles'in "*ilk felsefe*" karşılığında ilahiyatı içerik açısından bir disiplin olarak tanıyan ve onu teorik bilimlerin en tepesine yerleştiren ilk kişi olduğunu söylemekten çekinmeyiz. Zira, onun gözünde bu ilim hem çok önemli hem de ilk olma önceliğine sahiptir. Haklı olarak onun bu ilme *İlk Felsefe* adını verdiği tespitini yaptıktan sonra da onun *Metafizik*'i kuramsal bilgilerin temelini oluşturacak şekilde işlediğini belirtelim. İçeriği, bugünkü ilahiyat tarafından işlenen konulardan oluşan "*Metafizik*" ilahiyat ilmi anlamına gelmektedir (Reese, 1995: 574). Çünkü onun konusu, yaratma, tasarımda bulunma ve varlığa bir amaç yükleme gibi tanrısal olanı araştırmaya yöneliktir. Şimdi metafizikten ilahiyata geçişin nasıl olduğunu açıklayalım.

Felsefe ve bilimdeki teknik anlamıyla teori,şeyleri birbirleriyle olan evrensel ve ideal ilişkileri içinde kavramanın ürünü olan kapsayıcı görüş (Cevizci, 2005, 1611) olarak tanımlanmaktadır. Öyleyse, yukarıda geçen, akla dayanan teorinin gözün görme duyumu ile sembolize edilmesinin asıl sebebi gözün bütünü görme, olaylar ve nesnelere arasındaki farklılıkları hızlı ve etkili bir

şekilde algılama gücünü temsil etmesindedir. Burada bazı mistik ve sezgici düşünürlerde baş gözü yanında bir de akıl gözündensöz edilmesi bu amaca hizmet etmektedir. Nitekim baş gözü tabiri yerine mutasavvıfların kalp gözünden bahsetmesi ya da Yunus Emre'nin ifadesiyle buna gönül gözü denmesi şaşırtıcı olmasa gerektir.

Aristoteles duyumsama yeteneğimizin hayvanlarla ortak bir yönümüz olduğunu ancak insanlar ile hayvanlardan sadece bir kısmı duyumsadıklarını tekrar hatırlayabildiğini ifade eder. Fakat hayvanlar her ne kadar hafıza gücüne sahip olurlarsa olsunlar akıl yürütme safhasına asla ulaşamazlar. Akıl yürütme gücüne sahip olan insanlar ise farklı bilme kategorilerinde yer alırlar. Bunlardan birincisi, deneye, ikincisi ise sanat ile bilime ulaşma aşamalarıdır. Fakat, sanat ve bilim erbabı deney sahibi kişilerden daha bilge sayılır. Bunun nedeni Aristoteles'e göre sanat erbabının olayların ve nesnelere neden ve niçin olduklarını bilmesi, diğerlerinin bilememesidir. Çünkü deney bireysel olanın, sanat ise tümel olanın bilgisini gösterir. Bu yüzden Aristoteles'e göre işçiler deneyim sahibidirler ama ustalar kadar bilge değildirlere. (Metafizik I, 980b)

Bilge olmayanlar daha yüce bilgileri elde edemeyecekleri için ilahiyat bilgisine de erişemezler. Çünkü tümeli bilmek ve ilk nedenleri kavramak ancak hikmet sahibi insanların başarabileceği zor bir iştir. Bu yüzden olsa gerek, bir köprünün yapımında fiilen çalışmasa, yani taş taşımaya ve harç karmaya bile, o köprünün çizimini yapan ve planı emirleriyle yürüten bir mühendisin ismi köprünün yapımcısı olarak kitabelere yazılmaya daha layıktır. Bunun nedeni mühendisin nedenleri bilmesi ve bütünü görebilmesidir. Kısacası Aristoteles'e göre bilgi ve anlama yetisinin deneyden çok sanata ait olmasının sebebi deney ve tecrübe sahiplerinin aynen cansız varlıklar gibi eylemlerini bilinçsizce, alışkanlık icabı yapmalarıdır.

İmdi, bilgeliğe sahip olan insanlar iş yapma gücü ve yeteneğinden çok kavrama sahip olmaları ve bütünü görebilmeleri yönüyle üstündürler. (Metafizik I, 981b: 5) Bu bir nevi nazariyat ilmidir; ayrıntıları bilmemekle birlikte, bütünü sistemli ve tutarlı olarak kavramak, kurama ve kavrama sahip olmaktır. Ustaların da üstünde olan insanlar yani bilgiler sıradan nedenleri bilmekten çok ilk nedenleri ve ilkeleri bilme imkanına sahiptirler. İlk nedenleri bilmek aynı zamanda Tanrı'yı bilmek olduğundan ilahiyat bilgisinin en üst bilgelik gerektiren bir bilgi olacağı açıktır. Çünkü, Tanrı'nın bilge olması ister istemez ona ait olan özelliklerin de bilgece bir tutumla bilinebileceği anlamına gelir. Şimdi bu bilgeliğin en yüksek kısmı olan, ilk nedenleri bilme anlamında ilahiyat veya teolojiye (*theologia*) felsefe ile ilişkisi açısından biraz daha yakından bakalım.

Aslında dikkatle okunduğunda görülecektir ki felsefe ve dinin en üst ereği aynıdır; ikisi de varlığın nereden çıktığını ve nasıl meydana geldiğini kavramak ister. Tek fark, felsefenin bunu salt akılla yapmaya çalışması ve ilk önermeleri kendi içinde üretmesi ama dinin bunları kendi hazır referanslarından alarak kullanmasıdır. Çağdaş din felsefecisi Paul Tillich felsefe ile teolojinin ilişkilerinin karşılıklı olduğunu ancak teolojinin nihai sorulara vahiy üzerinden cevap verdiğini bunun felsefenin kapasitesinin üstünde bir şey olduğunu savunur(Reese, 1995: 575). Ancak zaman zaman dinin önerdiği, imanın akılla temellendirilmesi teklifleri de felsefedeki düşünmeye benzer tarzda akli devreye sokmaktadır. Fakat bu, dinden gelerek kurulan bir ilahiyattır.

Her ne kadar dinlerin çoğunda akıl mutlak bilgi kaynağı olarak kabul edilmese de en nihayetinde din başka akıllara teklif edilmek istendiğinde veya açıklamaya konu olduğunda felsefe ile aynı çizgide, ilahiyat sahasında buluşur. Aslında yine dikkatli bakıldığında görülecektir ki, bu dar anlamda Yunan felsefesinin yolu değil belki her kültür ve medeniyette var olan derin, tutarlı ve sistemli düşünme çabalarının bir ürünüdür. İlla bu tutuma bir ad verilecekse, buna belki insani durumun gerektirdiği doğal felsefe adı verilebilir. Çünkü ilahiyat konularında artık ne nesneye bağlı bilimin, ne de salt imana dayalı dinin söz söyleme gücü vardır. Burada kaçınılmaz olarak akıl saf düşünme formları aracılığı ile devreye sokulur ve akletme ediminde bulunur. Yunan felsefesi bu akletmenin kendisi değil belli bir zaman ve mekanda doğmuş olan bir türüdür. Ondan başka, Hint ve Çin felsefelerinde olduğu gibi, başka pek çok akletme yol ve yöntemlerinden bahsedilebilir.

İlahiyat konularını ele almanın bir yolu olan felsefeden dinin ana kavramlarına gelmek, yani dinin temel değeri olan Tanrı fikri ve iman esaslarına felsefe aracılığı ile yaklaşmak ise diğer bir yolu da dinden hareketle iman esaslarını akla konu etmektir. Ancak felsefeden dine yönelmek, din ve iman esaslarını felsefenin nesnesi yapmak anlamında bir din felsefesi değildir. Amaç Metafizik'te olduğu gibi varlığın ilk nedeni olarak Tanrı'ya inanmanın gerekliliğini konu etmektir. Bu anlamda düşünür felsefede kalarak varlığın ilk nedenini bulmak amacıyla dinlerin ortaya koyduğu Tanrı denen bir varlığın alemin temel ilkesi olup olmadığını araştırmaya koyulur. İşte Aristoteles'in Metafizik'te yapmış olduğu da tam manasıyla budur.

Bugün ilahiyat dendiğinde bu iki yönden kalkarak, (dinden ve felsefeden ilahiyata) kurulmuş olan bir ortak sahadan bahsedilebilir. Bu ikisinde ortak olan şey, maddi olmayan ilahi varlık alanı hakkında düşünmek, konuşmak ve yazmaktır, yani nereden hareket edilirse edilsin insanlar akletmek suretiyle ilahiyata yönelirler. Nitekim Felsefe Sözlüğü'nde ilahiyat karşılığında kullanılan teoloji, dine ilişkin olgu ve fenomenleri konu alan ve dinle ilgili olarak geniş

kapsamlı bir senteze ulaşmayı amaçlayan bir disiplin, olarak tanımlanmaktadır (Cevizci, 2005: 1610).

Aristoteles şüphesiz *Metafizik*'te felsefeden kalkarak ama yine felsefe içinde kalarak ilahiyatın temel konusu olan Tanrı'dan bahsetmektedir. O, bilgeliği (*sophia*) ilk nedenleri ve ilk ilkeleri ele alan *İlk Felsefe* ya da bugünkü anlamda metafizik yapmanın temel edimi olarak görür. Bu yüzden, onun gözünde ilahiyat ilmi metafizik ya da metafizik aracılığıyla bilinen bir bilgi türüdür. Ona *İlk Felsefe* denmesi diğer felsefi tartışmalarının başlangıcı ve temel önermelerin taşıyıcısı olmasındandır. Çünkü bilgelik (*sophia*) en yüksek ve haliyle en tanrısal şeyleri bilmeye yönelmiş zihnin ürünüdür ki o, insana bütün bilimlerin ilkelerini kanıtlama imkanı sağlar. Burada bilgelik sıradan anlamı olan öğretilen ve hesabi olan bir araştırma yani bilimsel bilgi anlamında değil, asıl anlamında (*sophiahaplos*) kullanılmıştır (Aristoteles, *Metafizik*, s. 80, 2. dipnot).

Kısacası, Aristoteles'e göre bilginin değeri pratik olandan teorik olana yükseldikçe doğru orantılı olarak artmaktadır. Bunun en tepesinde Tanrı bilgisi yer alacaktır ki bu da temsili olarak her şeyi bilme mertebesi olan, en yüksek ölçüde tümelin bilgisine sahip olmaktır. Düşünür bu ilk ilkeler ve ilk nedenler sayesinde diğer tüm şeyleri bilmesini temin eden ilahiyat bilgisine sahip olacaktır. Çünkü varlığın başlangıcını ve ilk hareketini bilmek suretiyle her şeyin bilgisinin başlangıç noktasına sahip olunacak ve bu sayede şu an olup biten olaylar daha kolay anlaşılacaktır. İlahiyatın böylesi bir başlangıç ilmi olma özelliği vardır.

Aristoteles'e göre, en tanrısal bilim, aynı zamanda en şerefli bilimdir çünkü insanlar tanrıların her şeyin nedenleri arasında olan ilk ilke olduğunu düşünürler. Bu ilk nedenleri öncelikle Tanrı bileceği için de bu ilahiyat bilgisini yine tanrısal olarak adlandırabiliriz. İnsanlar bu tanrısal bilgiyi hiçbir zaman tam anlamıyla elde edemeseler de ona yönelmekten kendilerini alıkoyamazlar. Burada insanların ne olduğunu tam olarak bilemedikleri Tanrı'yı tanımaktan çok onun olmaması durumunun varlık ve olayları açıklamayı imkansız kılmasından hareket ederek ilahiyat ilmine yönelirler. Aristoteles'e göre, bütün bilimler bu bilimden daha zorunlu olsalar da hiçbir zaman ondan üstün değildirler (*Metafizik* I, 983a: 5, 10). Öyleyse, ilahiyat, ister dinden isterse felsefeden kalkarak oluşturulmaya çalışılsın, her iki durumda da akli bir çabanın ürünüdür.

Aristoteles'in *Metafizik*'i yazma gerekçelerinden en önemli sebebi de Tanrı'yı reddeden materyalist doğa filozoflarına bir cevap vermek olduğu düşünülmür ise konu daha kolay aydınlanacaktır. Bu, görüş her ne kadar hayli

iddialı bir ifade gibi gelse de *Metafizik*'i bu bağlamda okunursa onun ilk nedenle kastettiği şeyin Tanrı olduğu hemen anlaşılacaktır. Onun amacı, Demokritos başta olmak üzere, pre-sokratik doğa filozoflarının maddeyi yücelten ve 4 nedeni (maddi, şekli, gayi ve fail) teke indirgeyen materyalist fikirlerine felsefi bir cevap vermektir. O adeta şöyle demektedir: Bir şeyin varlığa gelmesi dört temel nedenin gerçekleşmesine bağlıyken doğa filozofları maddi neden dışında kalan, formel neden, ereksel neden ve fail nedeni göz ardı etmişlerdir. Aristoteles'in verdiği örnek üzerinden gidecek olursak, onlar evi meydana getiren şeyin sadece maddi sebep, yani taş, toprak, tuğla ve harç olduğunu sanmışlardır. Halbuki bunlar sadece evin maddi nedenidir. Bütün maddi unsurları harekete geçiren bir etki yoksa, eylemsizlik gereği, her şey sonsuzca, her ne ise o haliyle, kalacak ve hiçbir zaman hareket etmeyecektir. Hareket yoksa değişme ve bozulma da olmayacak, bunlar olmadıkça da tam olarak bir şey ne meydana gelecek ne de yok olacaktır. İşte bu akli ve ontolojik zorunluluktan sonra, varlığa ilk hareketi veren, kendisi maddi olmayan ve hareket etmeyen bir ilk kılmıldatıcının olması zorunludur. Bu da Aristoteles'in sisteminde ister istemez Tanrı'nın varlığını kabul etmeyi gerekli kılmaktadır.

Her ne kadar Aristoteles'in bu Tanrısı İbrahim peygamberin getirdiği iman esaslarında tanımlanan kadir-i mutlak ve yoktan yaratan Tanrı değilse de evrene ilk hareketi veren ve ilk şekilsiz maddenin içine bir erek yükleyen en üst neden ve ilke olarak alınmaktadır. Aristoteles'in kendi sözleriyle ifade edecek olursak "bu kadar muhteşem eserin rastlantının ürünü olduğu ve kendi kendine ortaya çıktığı da söylenemez". (*Metafizik I*, 984b:15) Onu bilmenin yolu da felsefede kalkarak ve yine onda kalarak bir ilahiyat ilmi oluşturmaktan geçer. Bu ilahi olana ait zorunlu bilgiyi temsil etmektedir.

Bütün bunların dışında evrensel bir teolojiden bir dinler ilahiyatından da bahsedilebilir. Ayrıca tabiat aracılığı ile veya akılla tanrıyı bulmak anlamda bir tabii teolojiden de bahsedilebilir. Bundan başka, bir dinin kendi inanç sistemlerini açıklamak ya da savunmak maksadıyla vahye dayalı özel ilahiyatlardan da bahsedilebilir. Mesela Ockhamlı William (1285-1349) Aristoteles'in aksine, ilahiyatı vahiy üzerine kurmakta ve onu felsefe ve bilimden ayırmaktadır (Reese, 1995, 574). Nitekim Müslümanların ilahiyat tahsili içinde yer alan Kelam ilmi ve Hıristiyanların tarihi süreç içinde kilisenin oluşumunu anlatan ilahiyatları da bu türden birer örnek olabilir. Ancak bunların zaman zaman vahyin dışına çıkarak akılla iman esaslarını temellendirmeye çalıştıkları da inkar edilemez bir gerçektir. Bir nevi teolojik tutum olarak görülen evrensel teoloji ise aksine bütün dinlerin ortak olan Tanrı, insan, iman ve ahret konularını önce betimleme sonra da temellendirme çabasıyla hareket etmektedirler. Bu yönüyle böylesi bir disiplin üzerinde çalışacak kimse bir yönüyle dinler tarihine diğer yönüyle de din felsefesi çalışmalarına dayanmak

zorundadır. Tabi ki böylesi bir çalışma ancak kâmil manada bütün beşeri bilimlerin desteğiyle yürütülebilir.

SONUÇ

Aristoteles'in *Metafizik* (İlk Felsefe) örneğinden hareketle, ilahiyat çalışmaları için felsefenin çok önemli olduğu sonucuna varabiliriz. Zaten dini kaynaklar da insanları eserden müessire gitmeleri suretiyle dar anlamda saf bir felsefe yapma etkinliğine davet etmektedir ki bu düşünme eyleminin ürünü ilahiyat olarak okunabilir. İnsanlar bu ilahiyatçı tutumlarını dinden kalkarak geliştirebilecekleri gibi, mevcut felsefe örneklerinden istifade ederek de yapabilir. Bu bir nevi insanlığın zihinsel tecrübelerinden istifade ederek ilahiyat düşüncesine zenginlik katmak olarak görülmelidir. Fakat buradan hareketle, ilahiyat çalışmalarının dar anlamda mevcut felsefelerden biri ile yapılması gerekir, sonucu çıkarılmamalıdır. Nitekim, meslekten felsefeci olmayanlar da pekala ilahiyatın derin konularını dini ilimler alanında kalarak işleyebilirler. Çünkü insan doğası gereği bu tür derin düşünmeye kabiliyetli ve isteklidir. Ancak bunun Aristoteles, İbn Sina veya İbnRüşd ya da Gazzâlî gibi diğer bilinen bir ya da birkaç filozofun ilahiyat sisteminden yararlanarak yürütülmesi ilahiyat alanına daha çok zihni derinlik ve ilmi zenginlik katacaktır. Elbette bu filozoflardan istifade etmek demek onları her aşamada onaylamak demek değildir. Bu anlamda, mevcut felsefi kaynakları eleştirerek, onaylayarak veya ödünç kavram ve bakış açıları olarak ilahiyat tartışmalarını yüksek bir seviyede yürütmek mümkündür.

Sonuç olarak, ilahiyat eğitimi ister bir betimleme, ister bir açıklama, isterse de felsefi derinlikte yapılan tartışmalar şeklinde yürütülsün, her zaman felsefenin diline ve tartışma üslubuna ihtiyaç duyar. Felsefe tarihi dikkatlice okunduğunda bunun tersinin de doğru olduğu çok aşikardır. Nitekim, İslam dünyasında ve diğer medeniyet coğrafyalarında yetişen meşhur filozofların birçoğunun felsefe tahsilinden önce ilahiyat eğitimi aldıkları düşünülür ise felsefenin de din ve ilahiyata çok şey borçlu olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Sokrates, Spinoza, Gazzâlî, İbnRüşd, Descartes ve Kant bahsi geçen ilahiyat kökenli filozoflardan sadece ilk akla gelenlerdir. Belki çok genel bir ifade ile söyleyecek olursak ilahiyat felsefe ve dinin ortak dili ve çocuğudur.

KAYNAKÇA

- Aristoteles, Metafizik, çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2010.
- Cevizci, Ahmet, Felsefe Tarihi, Say Yayınları, İstanbul, 2009.
- Dictionary of Beliefs and Religions, Rosemary Goring, Chambers: Edinburgh, New York, 1992.
- Gökberk, Macit, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
- Jones, W.T., Klasik Düşünce Batı Felsefesi Tarihi, cilt:1, çeviren: Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Peters, Francis E., Antik Yunan Felsefesi Terimler Sözlüğü, çeviren: Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Reese, Willam L., Dictionary of Philosophy and Religion, New Jersey: Humanities Press, Harvester Press: Sussex, 1980.